

ОФОРМЛЕНИЕ И СТРУКТУРА НА РАЗГОВОРНИЦИТЕ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Детелина Овчарова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

DESIGN AND STRUCTURE OF THE BULGARIAN RENAISSANCE PHRASEBOOKS

Detelina Ovcharova
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

This article addresses a current and unexplored topic in Bulgarian linguistics, related to bilingual colloquialisms in the 19th century. The article deals with 11 phrasebooks from the Bulgarian Renaissance era. An attempt has been made to analyze the external and internal layout of the books of this genre.

Keywords: phrasebooks, Bulgarian Renaissance

Когато говорим за художественото оформление на дадена книга, първо трябва да започнем от нейния формат (размер). За целта на нашето проучване разгледахме единайсет разговорника от втората половина на XIX век. Размерът на тези пособия варира от 14 см до 23 см, което ни дава основание да го определим като джобен формат. Най-малък по размер е разговорникът на Т. Дивичиан¹ (14,7 см.), а най-голям – разговорникът на Ив. Найденов² (23,7 см.). Този формат позволява на ползвателя да носи пособието със себе си и при необходимост да го използва при общуване. Друга важна особеност, която трябва да отбележим, е, че всички разгледани разговорници са с твърди корици, което предполага тяхното по-дълго използване във времето.

Във външния си вид и вътрешно илюстриране българските старопечатни книги са продължение и доразвитие на ръкописните. Всички орнаментни средства и прийоми, с които е оформяна и илюстрирана ръкописната книга, намираме приложени и при

---

¹ Вж. „Разговори български-гречески-турски-французки-англо-италиански за ония, които желаят разговора на тия езици“ – Т. Дивичиан, Цариград, 1858 г.

² Вж. Найденов, Ив. – „Французко-български разговорник“, Цариград, 1858 г.

старите печатни български книги. През дългия период на своето развитие – от началото на XVI в. до 1877 г. – тези средства претърпяват редица промени (Стоянов/Stoyanov 1978: 130). Разговорниците, издадени през епохата на Възраждането, продължават тази традиция в своето оформление, макар че в тях липсват илюстрации. Но художественото оформление на книгата не включва само илюстрации, а украса на титулната страница и използване на определен шрифт за отпечатване на съдържанието.

Основната съставка на печатната книга е *шрифътът*, от който се изграждат печатните ѝ страници. Кирилският печатен шрифт е изработен въз основа на полууставното писмо на ръкописите от Търновската книжовна школа. Отначало той е т. нар. днес църковнославянски, или старобългарски шрифт. С него са отпечатани всички български книги до към 1840 г. (Стоянов/Stoyanov 1978: 130).

Гражданският кирилски шрифт, създаден в началото на XVIII в. в Русия, в българското книгопечатане се въвежда в края на 40-те години. Отличава се с доста голямо разнообразие по вид и кегел. От ръкописната книга са преминали в печатната и други орнаментни средства – заставката, украсената начална буква, фронтисписът и илюстративната рисунка (Стоянов/Stoyanov 1978: 131).

Заглавната страница е един от основните компоненти на печатната книга. Тя съдържа информация за автора, заглавието и издателя печатар и така представя цялата книга пред читателя. Поради тази причина на нейното изготвяне и украсяване се отделя специално внимание. Когато корицата е твърда, с по-грапава повърхност, както е случаят с разглежданите разговорници, на нея не се отпечатва никакъв текст. Затова вниманието се насочва към заглавната страница. Главното условие за добре оформена заглавна страница е изборът на шрифта и симетричното отпечатване на заглавието и името на автора или преводача. При изготвяне на титулната страница се държи сметка за различната значимост на отделните части, които я изграждат – същинското заглавие и подзаглавието, името на автора и титлите му, преводач, предназначение на книгата (ако има такова), издателски данни и др.

Общо за разглежданите разговорници можем да кажем, че имат много добре оформени заглавни страници, което показва, че авто-

рите и печатарите са проявявали огромно старание при подреждането на информацията. Като пример за красиво подредени заглавни страници бихме могли да посочим следните разговорници: „Краткий турско-българский речник и разговорник“ от П. Радов (Белград, 1851, Правителствена печатница), „Разговори български-гречески-турски-французски-англо-италиански за ония, които желаят разговора на тия езици“ от Т. Дивичиан (Цариград, 1858, Печатницата на Т. Дивичиан), „Францушко-български разговорник“ от Ив. Найденов (Цариград-Галата, 1859, Книгопечатницата на Д. Цанков и Б. Мирков). В заглавните страници на тези разговорници са използвани различни шрифтове за акцентирание на отделните части в заглавията, както и орнаментирани букви.

Отличителен белег на заглавната страница на българските печатни книги от Възраждането е *рамката*. Най-често рамката се състои от единични, двойни или тройни отвесни и хоризонтални линии, образуващи правилен четириъгълник, в който е набран текстът на заглавието. В ъглите линиите се пресичат с чупки или с добавки – разни геометрични или листовидни фигури. Така рамките стават по-живи и привлекателни (Стоянов/Stoianov 1978: 133 – 134).

Рамки на заглавните си страници имат пет от разгледаните разговорници. И ако някои от рамките са направени само от обикновени по-дебели и по-тънки линии (вж. фиг.1) (К. Фофинов, 1845 г.; А. Гранитски, 1859 г.), други впечатляват с богатата си орнаментака и изящество (вж. фиг. 2) (П. Радов, 1851 г.; Т. Дивичиан, 1858 г.; Ив. Найденов, 1859 г.). Вместо от прави линии рамките в пособията на П. Радов, Т. Дивичиан и Ив. Найденов са изградени от отделни наборни фигурки. Изградената от тях чрез симетрично подреждане и повтаряне рамка се превръща в красива лента-шевица, която, от своя страна, се допълва от тънки и по-дебели линии. В помагалата на Радов и Дивичиан рамката от заглавната страница е пренесена и на последната страница (форзац), което можем да определим като рамкиране на самата книга. Рамката на текстовата страница само допринася за красивото ѝ оформяне. То се постига с добре подбрения шрифт и правилното подреждане на буквените редове.

Фиг. 1

Фиг. 2

Изчистената рамка на заглавната страница в пособието на К. Фотинов е компенсирана от хоризонтално поставен мотив над първия разговор, в който се различават растителни елементи (фиг. 3).

Фиг. 3

Подобен похват на украса – хоризонтално поставен мотив над първия разговор – е използван и в разговорника на Т. Кралевски³. Лентата е изградена от повтарящи се симетрично подредени фигурки (фиг. 4).

Фиг. 4

В разговорниците, при които липсва рамка на заглавната страница, за украса е използван орнамент, в който са преплетени линии и различни флорални мотиви.

Важно е да обърнем внимание на самите заглавия на пособията за изучаване на чужд език. Анализът на заглавните страници на възрожденските разговорници ни дава ценни исторически и педагогически сведения. Заглавията на повечето помагала са описателни. В обяснителния им характер са закодирани основните етапи в развитието на разговорниците от разглеждания период, техните първоизточници и образци, както и предназначението на подобни четива. Наименованията на тези пособия са тясно свързани с тяхната функция, с целите и задачите на авторите.

Повечето от разговорниците съдържат в заглавието си уточнението „които *желаят* да приемнат начала“, „които *желаят* разговора на тия езици“, „които *желаят* да се научат“. С използването на глагола *желаят* авторите вероятно са искали да подчертаят, че тези помагала са предназначени не само за училищно обучение, а и за самообучение. Структурата на наръчниците ясно показва целите на авторите. Пособията дават възможност на всеки да се научи да води учтиви светски разговори на различни теми – за времето, за здравето, за облеклото, за религията, за училището и т. н.

В заглавията на някои разговорници откриваме следните описания: „*Методически* разговори...“, „*Ръководство* за изучаване с лекост...“, „*Правила за произношението*...“. Тези пояснения в загла-

---

³ „Разговори француско-греческо-болгарски за българите, които желаят да приемнат начала французского и греческого языка“, 1850.

вията не са самоцелни. Анализът на съдържанието на съответните пособия показва стремеж към усъвършенстване на методиката на обучение. Тъй като повечето автори са били и преводачи, можем да предположим, че те са познавали доста образци на подобни помагала, от които са черпили идеи за своите разговорници.

От информацията, съдържаща се в заглавната страница, разбираме, че разговорниците се печатат предимно извън българските земи. Възрожденски разговорници се издават в различни градове на Румъния, Сърбия, Турция, Русия.

Отличителен белег на заглавната страница в голяма част от българските възрожденски книги е и *символичният знак* (рисунката), обикновено метална гравюра, който се отпечатва между заглавието и издателските данни. Той е изображение на единичен предмет – цвете, венец, птица, човек и др. Единичният предмет често се допълва с друг или се удвоява. Човешките фигури са представени в процес на извършване на разни действия – майка, учител или ангел учи децата, деца седят на пейка и се забавляват и др. (Стоянов/Stoyanov 1978: 135 – 136).

На заглавните страници на някои разговорници също откриваме този елемент – *гравюрата* – като част от украсата на пособието. Освен на заглавната страница гравюрните щампи (образи) се отпечатват и на корицата, предната и задната, а понякога, обикновено единичните предмети, и в края на текста. Основното предназначение на тези образи е да украсят заглавната страница, като се внесе разнообразие, което да я съживи. Понеже изображените предмети се възприемат и като символи, те загатват и съдържанието на книгата (Стоянов/Stoyanov 1978: 136).

Гравюри за украса на заглавните страници са използвани в разговорниците на А. Петрович⁴ („Разговори за сърдечно и душевно образование“, 1847), Т. Кралевски („Разговори француско-греческо-болгарски за българите, които желаят да приемнат началата француского и греческого языка“, 1850), Т. Дивичиан⁵ („Разговори български-гречески-турски-французки-англо-италиански за

---

⁴ В този случай гравюрата *ангелче* вероятно е имала за цел да насочи вниманието към съдържанието на пособието.

⁵ Отпечатана е гравюра на жена, която полива цветя, същата гравюра е отпечатана и на последната страница.

ония, които желаят разговора на тия езици“ (1858), Ив. Найденов⁶ („Францушко-български разговорник“, 1859), А. Гранитски⁷ („Разговори французско-български и Правила за произношението на французските букви“, 1859).

Дотук разгледахме оформлението на разговорниците от епохата на Възраждането. Сега следва да спрем вниманието си върху тяхната структура. Всички анализирани пособия съдържат т. н. разговорна част. В нея са представени въпроси и отговори и дори цели диалози, които са групирани тематично, например: *За ставане, За поздравление, За търгуване* и др. („Болгарский разговорник за ония, кои обичат да се навикнуват да говорят гречески“ от К. Фотинов, 1845 г.); *За разходката, За писането на търговските книги* и др. („Разговори французско-греческо-болгарски за българите, които желаят да приемнат начала французского и греческого языка“ от Т. Кралевски, 1850 г.); *Разговор с разни приветствия, Разговор заради църквата, Разговор заради трапезата* и т. н. („Краткий турско-българский речник и разговорник“ от П. Радов, 1851 г.). За нашето изследване представляват интерес тези разговорници, чиято структура се различава от традиционната. Ще спрем вниманието си първо на пособията, които започват с предговор.

Предговорът осъществява активния диалог между създателя на пособието и неговия възприемател (читател). Основната му цел е не само да предговаря предстоящия текст на разговорника, а и да набелязва важни според автора проблеми. През Възраждането, когато преобладава преводната литература, предисловието е авторовият текст, от който звучи гласът на възрожденския книжовник (Мицкова/Mitskova 2015: 7).

Българският възрожденски предговор, особено до 40-те и 50-те години на XIX век (когато настъпва избистряне на жанра, от една страна, а от друга, се заражда периодичният печат), е натоварен със свръхфункции, той е поливалентен, защото трябва да „даде отговори на всички за всичко“ (Леков/Lekov 1992: 10).

За да проследим какви са били възгледите на възрожденските автори, какво ги е подтиквало да пристъпят към съставянето на

---

⁶ Гравюрата *учител учи ученици* е отпечатана и на последната страница на пособието.

⁷ Гравюрата *птици и цветя* е отпечатана само на заглавната страница.

разговорници, какви цели и задачи са ги ръководели в работата им, ще спрем вниманието си върху предговорите на три⁸ от пособията:

1. *Разговорник греко-българский за ония, които желаят греческий язык да изучат* от Хр. Павлович.

Разговорникът е отпечатан през 1835 г. В него могат да се разграничат следните части: *Предисловие, Речи от които се съставяват следователните разговори, Лесни и благородни разговори, Из географията, Из Богословията, Притчи общи, Здравни завещания, Нравствени завещания, Съкратена Българска история*. Пособието започва с предисловие. Предговорът прави силно впечатление още с първите си редове. Авторът се обръща към своите сънародници: „Возлюбленнѣйши мои единародници!“ В предисловието Павлович излага аргументите, които го ръководят при създаването на разговорника. От предговора ползвателят разбира и какво може да намери в наръчника, а именно: „4000 рѣчи гречески и 37 разговори, истолкувани сички-те на нашій-а Болгарскій языкъ“⁹. След предговора започва същинският разговорник.

2. *Краткий турско-българский речник и разговорник* от П. Радов е отпечатан през 1851 година в правителствената печатница в Белград. В книгата се разграничават пет части: *Предговор, Речник, Разговорник, Забавни приказки, Разпис на родолюбивите спомоществователи*. В предговора авторът разкрива причините, поради които е решил да напише книгата. Той е предприел това начинание, защото според него турският език е „един от красните езици“, но и защото е нужен на „всеки жител на империята отоманска“. Книжовникът се пита защо въпреки достойнствата на турския език никой от неговите съотечественици не е „принесъл някоя помощ и улеснение“ на своите сънародници за изучаването на „един толкова много потребен език“. Това е подтикнало Радов да събере няколко разговора и определен брой турски думи, които е превел с българските им съответствия. От анализа се вижда, че книжовникът хвали турския език. Не трябва да забравяме, че в периода, когато е издадено пособието, България е под османско владичество и е било нужно разрешение от специално назначен цензор, за да се

⁸ Само три от разгледаните единайсет разговорника имат предговор.

⁹ Запазен е правописът на оригинала.

издаде дадена книга. Можем да предположим, че Радов се старее да покаже уважение към управляващите в своя предговор.

Авторът споделя, че след като е съставил „настоящата книжица“, е побързал да я издаде „в мала полза на читателите“. Самият книжовник отбелязва, че книжката е малка и недостатъчна, за да донесе подобаваща полза, но времето и силите са му позволили толкова.

Радов завършва предговора с пожеланието по-достоините „нека да се постараят да съчинят и издадат по-пълни и по-основателни наставления за изучаването на сега препотребния нам език“.

3. *Францушко-български разговорник* от Ив. Найденов е отпечатан в Цариград през 1859 г. Съдържа следните три части: *Предговор, Разговори, Азбуката и кратки правила за произношението*. В началото на предговора авторът сравнява изучаването на чуждия език със строежа на къща: „Както кога къща ще правиме трябва да приготвиме нужното вещество, тъй и чужди език кога учиме, трябва първо доволна част вещество в ума си да приготвиме, за да можиме право да го пишиме и говориме“. След това излага своите педагогически схващания как е по-лесно да се изучи даден чужд език. Наблюденията на книжовника показват, че младите хора искат за кратко време да изучат чужд език, като използват речници, но това е много трудно и затова те бързо се отказват. Поради тази причина Найденов решава да преведе френски разговори на български език. Авторът споделя, че разговорите са много „поучителни заради начина, по който са наредени“. Книжовникът казва, че за улеснение на „нашите младежи“ се е опитал да преведе възможно най-точно френските фрази на български език и е „притурил“ френската азбука. Целта на Найденов е, който реши да изучава френски език, да разбира какво е написано в неговата „книжка“ и да не я затвори и остави в „книгопазвата си“.

Авторът препоръчва на тези, които искат да научат френския език, да учат фразите наизуст, да пишат и да повтарят, за да се запечатат в ума им. Препоръката на Найденов е изучаването на чуждия език да става под надзора на учители, които да следят наизустяването на фразите и правилното произношение.

Предговорите към разгледаните разговорници представляват конкретно обръщение на авторите към ползвателите на пособието. Съзнавайки ролята, която имат те в образователния процес, всички автори се обръщат към читателите, за да изразят своите виждания и наблюдения. Тук откриваме какви въпроси и проблеми вълнуват съставителите, както и мотивите, които са ги тласнали към създаването на *Разговорниците*.

Интерес представлява и структурата на *Френско-българския разговорник* на А. Гранитски. Той е отпечатан през 1859 година в книгопечатницата на Йосиф Романов и съдружници в Букурещ. В разговорника могат да се разграничат следните раздели: *Французска азбука книгопечатна, Французска азбука краснописателна, Произношение гласни прости, Произношение на съгласните букви, Приятелски фрази, Приятелски разговори, Разговори на мъртвите*. Можем да предположим, че това пособие е предназначено за учебно помагало в училище, защото книжовникът първо представя книгопечатната (печатни букви) азбука, а след това краснописателната (ръкописната). Под всяка буква е отбелязано как се произнася. След като е представил азбуката, Гранитски прави кратко описание на фонетичната система на френския език, представено е делението на гласните и съгласните звукове, видовете гласни. По-нататък в своята книга авторът прави подробно описание на произношението на гласните и съгласните във френския език, като винаги дава примери с подобно произношение в български. Книжовникът е отделил място и за думите, които са изключения от описаните преди това правила.

Важно е да отбележим, че една част от анализираните разговорници завършват със списъци на спомоществатели. Тази особеност е присъща на част от българските възрожденски книги. Поради липса на печатници и книгоиздателства в България през първата половина на XIX век възрожденските книжовници трябвало сами да издават книгите си, като за отпечатването им търсели печатници в далечни страни. Това затруднявало и оскъпявало издаването, а съставителите им обикновено са били бедни. Затова те се принуждавали да прибегват до помощта на бъдещите си читатели. Отпечатвали покани за книгата, която готвели да издадат, и ги разпраждали до свои познати в разни градове и села с

молба да им запишат купувачи, като записалите се е трябвало да им заплатят по възможност предварително цената на книгата. За благодарност, а също и за отчитане, имената на записалите се били отпечатани в края на книгата като „спомоществатели“ (Стоянов/Stoyanov 1978: 162).

Списъците на спомоществателите на българските старопечатни книги са важен исторически извор. По тях може да се съди за разпространеността на българската книга до Освобождението на България от османско владичество. Селищата, в които прониква старопечатната книга, очертават етническите граници на обширното някога отечество, населено с българи. Наред с това списъците на спомоществателите на българската старопечатна книга показват, че тя прониква в стотици селища в етническите граници на българската народност (Атина, Букурещ, Браила, Виена, Галац и други), в които има малки или големи колонии от българи (Богданов/Bogdanov 1978: 242).

Някои от авторите на разговорници също се сблъскват с липсата на средства за отпечатване на своите помагала и затова прибегват до спомоществатели. Подобни списъци откриваме в пособията на П. Радов и Ив. Найденов.

На последните две страници на разговорника на Ив. Радов¹⁰ е отпечатан следният списък: „Разпис на родолюбивите спомоществатели: Цариград 141 (абаджийски майстори), Варна 32, Карлово 14, Сопот 10, Пирот 25, Гърново 20, Пазарджик 100 и др. – всичко 352 книги“.

В някои книги авторите използват думата „спомощници“. И двата синонима изразяват добре същността на работата – спомоществателите (спомощниците) са лица, които са помагали на автора, ставали са негови сътрудници в издаването. Спомощници за издаването на разговорника си има и Ив. Найденов. На последните седем страници на *Францушко-български разговорник* четем: „Имената на родолюбивите спомощници: Цариград 311 (ученици), Казанлък 95, Калофер 30, Ст. Загора 25, Сливен 15, Котел 63, Джумая 33, Ловеч 15, Габрово 17, Пазарджик 15, Дупница 33, Тулча 40, Одеса 39 (ученици и в Киев) и др. – всичко 824

---

¹⁰ Вж. „Краткий турско-български речник и разговорник“ – П. Радов, Белград, 1851.

книги“. От тези списъци се вижда, че най-много спомоществователи авторите имат от Цариград. И това е логично, защото в този период градът е икономически и културен център, в който живеят много българи – занаятчии, търговци и т.н.

От представения анализ можем да заключим, че разговорниците нямат строго определена композиционна структура. Съставителите се ръководят или от първоизточника (когато пособието е преводно), или от целите и задачите, които са си поставили самите автори. Наименованията на разговорниците, както и цялата заглавна страница, разкриват ценна информация за цялата книга, за нейното предназначение, за автора ѝ, както и за мястото и годината на издаване. Тази информация представлява историята на дадения разговорник.

С книжовното си дело възрожденските автори и преводачи оставят трайна следа в развитието на българския книжовен език, внасят своя дял за унифицирането на книжовните норми. Съставените от тях разговорници са част от дидактичната литература на XIX век. Дадените пособия имат огромно значение не само с това, че разнообразяват този жанр, но те допринасят и за обогатяването на българската лексикална система, като внасят думи от разговорно-битовата лексика и нови заемки от западноевропейските езици.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Богданов/Bogdanov 1978:** Богданов, И. *Българската книга през вековете*. София: Народна просвета, 1978. [Bogdanov, I. *Balgarskata kniga prez vekovete*. Sofia: Narodna prosveta, 1978.]
- Леков/Lekov 1992:** Леков, Д. *Родолюбивий и благоразумний народе българский. Възрожденски предговори. Книга първа 1806 – 1865*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992. [Lekov, D. *Rodolyubiviy i blagorazumniy narode balgarskiy. Vazrozhdenski predgovori. Kniga parva 1806 – 1865*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 1992.]
- Мицкова/Mitskova 2015:** Мицкова, М. Възрожденските представи и концепции за книжовен език в предговорите от 20-те – 70-те години на XIX век. Автореферат. // *Academia.edu*, <<http://www.academia.edu/34456257>>. [Mitskova, M. *Vazrozhdenskite predstavi i kontseptsii za knizhoven ezik v predgovorite ot 20-te – 70-te godini na XIX vek. Avtoreferat. // Academia.edu.*]
- Стоянов/Stoyanov 1978:** Стоянов, М. *Букви и книги*. София: Наука и изкуство, 1978. [Stoyanov, M. *Bukvi i knigi*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1978.]